

એક લીટીમાં શાંતિનિકેતન

સવારી ઊપડી બિનુરિયાથી શાંતિનિકેતન તરફ, આમ તો
માત્ર વીસ મિનિટ થાય, પરંતુ અમારા ડ્રાઇવર તપનને
ચેતને પહેલાંથી જ કહ્યું હતું કે ગાડી ખૂબ જ ધીમે ચલાવજે.
આપણે ક્યાંય પહોંચવું નથી, કોઈ સાથે મુલાકાત નથી કરવી.
જે નિહાળીએ, સાંભળીએ તે વિગતને સ્મૃતિના ન ભુલાય તેવા
પ્રદેશમાં પહોંચાડવી છે. તેથી ઉતાવળ ન કરીશ. આ સૂચનને
લીધે ગાડી રથયાત્રાના હાથીની જેમ મલપતી મલપતી ચાલતી
હતી.

થોડી જ ક્ષણમાં પૂર્વ તરફ જતી કાર, વળાંક લઈ દક્ષિણગામી
થઈ ગઈ અને સુરલ ગામની વચ્ચેથી નીકળી. સુરલ ગામના દક્ષિણ
છેડેથી કાર ડાબી તરફ વળાંક લઈ, ફરી પૂર્વ તરફ ફંટાઈ અને
બોલપુર – કવિ જયદેવ માર્ગ પર ચઢી. દૂરથી શાંતિનિકેતનનું –
પ્રવેશદ્વાર પણ દેખાયું. બાઉલ કંઈક વાત કરતો હતો અને ઓચિંતો
જ બોલ્યો, ‘ગાડી રોકો!’ તપને તરત જ ગાડી રોકી. દુદશા દાસ
અને દેઈતા દાસ નીચે ઊતર્યા. અમે પણ તેને અનુસર્યા. એક
નાના મેદાનમાં પૂર્વ તરફ જોઈ અને દેઈતા બાઉલે ગોપીયંત્ર કાઢ્યું,
તેના તાર તંગ કર્યા, અને નાચવા લાગ્યો! ગોપીયંત્ર વગાડે, નાચે!
આમ બે’ક મિનિટ નાચ્યો. પછી નાચતાં નાચતાં જ ગાયન શરૂ

કર્યું. બોલ્યો, સાંભળ, સોતીશ, એક લીટીમાં શાંતિનિકેતન!”

બામે કોપાઈ, મધ્યે શાંતિ, ડાને અજયા બાહે!
તાહાર મધ્યે, સત અમાદેર, સત બાંગલા આહે!

ગુજરાતી અનુવાદ:

ડાબે કોપાઈ, મધ્યે શાંતિ, જમણે અજયા વહે!
તેની વચ્ચે, અમારું સાચું, સાચું બંગાળ રહે!

આ બે પંક્તિઓ અનેક વખત બોલતાં, ગાયન, નૃત્ય કરતાં કરતાં, વચ્ચે જ મને પૂછે છે, આનો અર્થ શું છે જાણે છે?

મેં કહ્યું, ‘ડાબે કોપાઈ, મધ્યમાં શાંતિ, જમણી તરફ અજયા વહે છે,

તેની વચ્ચે અમારું સાચું બંગાળ રહે છે!’ ગાયન પૂર્ણ કરી, ગોપીચંત્રનો તાર ઢીલો કરતાં કરતાં બોલ્યો,

‘એટલે શું?’

મેં કબૂલ્યું, ‘નથી ખબર.’

તે શાંતિનિકેતનના દૂર દેખાતા પ્રવેશદ્વાર તરફ ફરી ગયો અને પછી બોલ્યો, જો, સોતીશ! આ મારી ડાબી બાજુ એક નદી વહે છે. તેનું નામ છે કોપાઈ! અને જમણી તરફ નદી વહે છે તેનું નામ છે અજયા! કે જેના કાંઠા પર ગુરુ જયદેવનું કેન્દુલપલ્લી વસ્યું છે. તે બે નદીની વચ્ચેનો દોઆબ પ્રદેશ છે ત્યાં દેવેન્દ્રનાથ કુરે આ શાંતિનિકેતન વસાવેલું છે. તે સ્થાન જ મારા બંગાળનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

પછી ગોપીચંત્રને ઝોલામાં નાખી, થોડો વિરામ લઈ બોલ્યો, પણ આ બે લીટીમાં ફક્ત આટલું જ કહેવાનું નથી થતું. આ બંને નદીમાં નામ પ્રમાણે જ ગુણ છે. કોપાઈ નદી ઊબડખાબડ, લાલ માટીને ખોદતી, ખસેડતી, જાણે કંઈક કોપ ઉતારવા આવી હોય

તેમ ભાગતી ચાલે! જ્યારે જમણી તરફ આ અજયા નદી શાંત, ગંભીર, લોકનું કલ્યાણ ઇચ્છતી, કાંઠા પર જયદેવ જેવા ગુરુઓને જન્માવતી વહે છે. તેની વચ્ચેના પ્રદેશમાં જ શાંતિનિકેતન સ્થાપિત થઈ શકે.

આગળ બાઉલ બોલ્યો, ‘આ વર્ણન માતા કાલીને પણ મળતું આવે છે. શિવને પીઠિકા કરીને ઊભેલી કાલીના ડાબા હાથમાં ખપ્પર અને નરમુંડનું કોપાયમાન રૂપ છે અને જમણા હાથમાં વરદ મુદ્રા અને સૌમ્યતા છે. તેનાં ચરણમાં સદા કલ્યાણરૂપ શિવત્વની પીઠિકા અને હૈયામાં અનંત શાંતિ વસે છે.

પછી ઉમેર્યું, ‘આપણા બાઉલે પણ કેટલીક અભદ્ર પરંપરાને કોપાઈની જેમ ડાબે હાથે ઊભેડી દીધી છે અને જમણે હાથે શુભનું સ્થાપન કરેલું છે. શિવત્વની પીઠિકા પર શક્તિનું સ્થાપન કરીને આ શાશ્વત્ શાંતિ આપનારું શાંતિનિકેતન સ્થાપ્યું.

અમે શાંતિનિકેતનમાં પ્રવેશવા માટે ફરીથી કારમાં ગોઠવાયા. પણ હવે નજર સામે શાંતિનિકેતન નહીં, પણ શિવપીઠિકા પર ઊભેલી કાલી જ તરવરવા લાગી!

થોડી મિનિટોમાં અમે શાંતિનિકેતનમાં પ્રવેશી ચૂક્યા.

પંડિત અને મેડમ બેયને દૂટ

દુદ્દશા દાસ બોલ્યા, “આ બંગલાનું નામ ઉત્તરાયણ!” તેમાં ગુરુદેવ રહેતા. તેમને એક ટેવ હતી, સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠી અને પૂર્વ તરફ મોં રાખી આ બંગલાના ફળિયામાં ખુરશી નાખી બેસે. મનોમન ગાયત્રીમંત્ર ગણગણો. ક્યારેક અમે પણ વહેલા ઊઠી તેમનાં દર્શન માટે જઈએ. તેમને ખલેલ પહોંચાડ્યા વગર, તેમના ડાબા હાથ તરફ અને દક્ષિણ તરફ મોઢું રહે તે રીતે બેસીએ. ક્યારેક તો કલાક બે કલાક આ રીતે બેસીએ. પછી ગુરુદેવ આંખ ખોલે, સૂર્યોદય થાય. ક્યારેક ગુરુદેવ કોઈ બાઉલને ગીત સંભળાવવા કહે. અમે ગોપીચંત્ર તો સાથે જ રાખ્યું હોય, તરત ગાન ચાલુ કરીએ. ગાન પૂર્ણ થયા પછી ગુરુદેવ તે ગાન ઉપર ચર્ચા કરે, ટિપ્પણી કરે, કંઈક નવીન જ ઉઘાડ થાય.

એક વખતે આ રીતે હું તેમની પાસે બેઠો હતો. ગુરુદેવે આંખો ખોલી, અને મને જોઈ પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી. પછી બોલ્યા, ‘દુદ્દશા! કોઈક ગીત સંભળાવ!’”

મેં વંદન કરી, ગોપીચંત્રના તાર તંગ કરી બેઠાં બેઠાં જ પીલુ રાગમાં ગીત શરૂ કર્યું,

ડૂબ ડૂબ ડૂબ રૂપ સાગરે, આમાર માન!
તલાતલ પાતાલ ખુજલે, પાબિરે પ્રેમરતન!

ખુજ ખુજ ખુજ ખુજલે પાબિરે, હૃદય માઝે વૃંદાવન!
દીપ દીપ દીપ જ્ઞાનેર બાતિ, હીદયે છલબે અનુખન!
ડેંગ ડેંગ ડાંગાય ડિંગે ચાલ્ય આમાર સે કોન જન!
કુબીર બોલે સુન સુન સુન, ભાવ ગુરુર શ્રી ચરન!

ગુજરાતી અનુવાદ : -

ડૂબ ડૂબ ડૂબ રૂપ સાગરમાં, મારા મન!
તલાતલ પાતાલ જશે ત્યારે પામશે પ્રેમરતન!
ખોજ ખોજ ખોજ મળશે તને હૃદય વચ્ચે વૃંદાવન!
દીપ દીપ દીપ જ્ઞાનનો દીપક, હૃદયે જલે છે પાવન!
નાવ અને એ ય ધરા ઉપર, કોણ ચલાવે કોણ જન!
કુબીર બોલે સુણ સુણ સુણ, ભજ ગુરુના શ્રી ચરન!

ગીત પૂર્ણ થતાં ગુરુદેવે પૂછ્યું, બાઉલ! આ કુબીર તે હિન્દી ભાષાના મહાન સંતકવિ કબીર જ હશે ને?

મેં કહ્યું, 'ના, ગુરુદેવ! આપણો કુબીર નામે એક બાઉલ થઈ ગયો. તેનાં ઘણાં ગીતો છે!'

ગુરુદેવ બોલ્યા, વિચાર અને ગીતના બંધારણ પરથી તો મને લાગે છે કે આ કુબીર એ જ કબીર હશે, પણ ચાલ, આપણે હજારીપ્રસાદજીને પૂછી લઈએ.'

મારી પાસે તો આ વાતનો કોઈ ઉત્તર નહોતો.

ગુરુદેવ ખૂબ જ પ્રભાવક વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા. તેવી જ તેમની રહેણીકરણી હતી. તેમની દિનચર્યા પણ નિશ્ચિત અને આયોજનબદ્ધ રહેતી. ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે પહોંચી જવું તેવી અનિશ્ચિતતા ક્યાંય પણ તેમના વ્યવહારમાં હતી નહીં. કબીર તે જ કુબીર તે તો હમાણાં ઉઠેલ સંશય હતો, તેથી તેમણે પંડિતજીના ઘેર જવાનો નિર્ણય કર્યો. ગુરુદેવ આગળ અને બે ડગલાં પાછળ હું!

પંડિતજી ત્યારે આ ‘નીચુ બંગલા’માં રહેતા. પંડિતજી પણ વહેલા ઊઠી જતા. ગુરુદેવની માફક જ ફળિયામાં, પૂર્વ તરફ મોઢું રાખી બેસતા.

પરંપરાગત રીતે પંડિતોની જેમ કમર પર નાની પોતડી, ઉપર ખુલ્લું શરીર અને ફળિયામાં બેઠા હતા. તેમણે દૂરથી જોયું કે ગુરુદેવ આવે છે. થયું કે ફરવા નીકળ્યા હશે, પણ પછી તો નિશ્ચિત થયું કે તેઓ તો નીચુ બંગલા તરફ જ આવે છે. તેમણે નોકરને અવાજ લગાવ્યો, મારું ઉપવસ્ત્ર લાવ, પરંતુ નોકર તો અન્ય કામમાં વ્યસ્ત હતો! તેણે ન સાંભળ્યું! તેટલા સમયમાં તો ગુરુદેવ ફળિયામાં પહોંચી ગયા!

પંડિતજી ગુરુદેવની સામે પોતડીભર ઊભા રહ્યા પણ તેમના ચહેરા પર આ અર્ધનગ્નતાનો ભારોભાર ક્ષોભ પ્રગટતો હતો.

તેમનો ક્ષોભ ઓછો કરવા માટે મેં કહ્યું, “કિછુ બાત નાહી, સંસ્કૃત શિક્ષિત પંડિત એબમ ઈંગ્લિશ પરિત મહિલા અર્ધઉલંગ તે દેઓયા હય!” (કશો વાંધો નહીં, સંસ્કૃત ભણેલા પંડિત અને અંગ્રેજી ભણેલાં મેડમને અર્ધનગ્ન રહેવાની છૂટ હોય છે!)

ગુરુદેવ ખડખડાટ હસી પડ્યા. પંડિતજી આમ તો તેમનાં ખડખડાટ હાસ્યના લીધે પ્રસિદ્ધ હતા. પણ ત્યારે તે મારી સામું જ તાકી રહ્યા. ત્યાં તો તેમનો નોકર ઉપવસ્ત્ર લઈને આવી ગયો.

દુદ્દશાની આંખમાં આ વયે પણ ચમકતી બાળક જેવી શરારત હું જોઈ રહ્યો.

સકલ-કલુષ-તામસ હર

દશા બોલ્યો, ‘ઠાકુરનો સ્વભાવ આનંદી અને રમૂજી હતો તેઓ હંમેશાં આનંદમાં રહેતાં. અનેક સ્વજનોનાં મૃત્યુ થયા છતાં પણ તેઓ સતત આનંદમાં અને વ્યસ્ત રહેતા. તેમના એક ભત્રીજા હતા. અમે બધા તેમને દિનુબાબુ’ કહેતાં. તેઓ મીઠાઈના ખૂબ જ શોખીન હતા. તેથી જ કદાચ સ્થૂળ હતા. જુઓ, સામે મકાન દેખાય છેને? તે મકાનનું નામ ‘દેહલી’, તેમાં તે રહેતા!

આ દિનુબાબુની સ્મરણશક્તિ ગજબ હતી. ખાસ કરીને ગુરુદેવનાં ગીતોની સ્વરલિપિ તેમને શબ્દશઃ યાદ રહેતી. ગુરુદેવને ગમે ત્યારે કોઈ પણ પંક્તિ સ્વરબદ્ધ જ સૂઝતી. પંક્તિ સૂઝે કે તરત તે દિનુબાબુને સંભળાવી દેતા. પછી ગુરુદેવ નિશ્ચિંત થઈ જતા. તેથી તો ગુરુદેવ દિનુબાબુને ‘આમાર સકલ ગાનેર ભંડારી’ (‘મારાં બધાં ગીતનો ખજાનચી’) કહેતાં. એક કહેવત હતી, જ્યાં જ્યાં રવિ ત્યાં ત્યાં દિન’ (આ કહેવત સૂરજ અને દિવસ માટે જેટલી સાચી હતી, તેટલી જ આ જોડી માટે પણ સાચી હતી.)

એક દિવસ શિયાળાની મોડી સાંજ હતી. હું વાળુ કરીને પછી પણ આશ્રમનાં બાળકો સાથે રમવા જતો. હું ત્યારે બારેક વર્ષનો હોઈશ. અમે બધા ‘ઉત્તરાયણ’ની બાજુમાં આવેલા સાલવનના

એક ઝાડના ઓટા પર બેઠા હતા. ત્યાં તો ગુરુદેવનો નોકર વનમાળી ‘ઉત્તરાયણ’માંથી ભાગતો ભાગતો ‘દેહલી’ તરફ ધસ્યો! ત્યાં તો આશ્રમના બધા છાત્ર એકબીજાને તાળીઓ આપવા લાગ્યા, બોલવા લાગ્યા કે જુઓ, જુઓ. હવે મજા પડશે!

આ તરફ વનમાળી દોડતાં દોડતાં દિનુબાબુ, દિનુબાબુ! બરાડા નાખતો જતો, ‘દેહલી’ તરફ ભાગતો જતો હતો. ‘ઉત્તરાયણ’થી ‘દેહલી’ થોડું દૂર છે. તેથી તેને ત્યાં પહોંચતા બે-ત્રણ મિનિટ તો થઈ જ હશે. દિનુબાબુ પહેલે મજલે રહેતા હતા. ત્યાં ઉપર જવાને બદલે નીચેથી જ અવાજ કર્યો, દિનુબાબુ! ગુરુદેવ ડોકેના! (દિનુબાબુ! ગુરુદેવ બોલાવે છે.)

એમ બોલીને નોકર વનમાળી તો ઉત્તરાયણ તરફ પરત ફરી ગયો પણ બધા છાત્રોની નજર દેહલી’ તરફ જ મંડાયેલી રહી! મને થયું શું હશે? શું થશે? ત્યાં તો જોયું કે દિનુબાબુ ચોલો પહેરતાં પહેરતાં અત્યંત ત્વરાથી દોડતા આવતા હતા.

બધા છાત્ર એકીટશે તે તરફ જોતા હતા. મેં એક છોકરાને પૂછ્યું, ‘શું છે? બધા શું નિહાળે છે?’ તેણે કહ્યું, ‘ત્યાં જો, દિનુબાબુ તૂફાન મેલની ઝડપે ચાલશે, તેમની ફાંદ લયબદ્ધ રીતે સમુદ્રના મોજાંની જેમ ઊછળશે! તે જોવાની ખૂબ મજા પડશે!’

ખરેખર તેમ જ થયું! દિનુબાબુએ તાજો જ પહેરેલો ચોલો પણ પરસેવાથી ભીનો થઈ ગયેલો! તેમની વિશાળ ફાંદ તેમના ગીત અને સંગીતના લય સાથે લયબદ્ધ ઉછાળા મારતી, જુગલબંધી કરતી હતી. તે ઝડપથી ‘ઉત્તરાયણ’માં ચાલ્યા ગયા.

બીજાં બાળકો તો રમતમાં પડી ગયાં, પરંતુ મને થયું, ‘ગુરુદેવે દિનુબાબુને કેમ બોલાવ્યા? તેથી હું તેમની પાછળ સરક્યો.’

બહાર ઉત્તરાયણના ઓટા પર બેઠો. અંદરથી ગુરુદેવનો ધીરગંભીર અવાજ આવતો હતો. સકલ-કલુષ-તામ સહર...’ તે સાથે દિનુબાબુ રાગ અને તાલની ચર્ચા કરતાં કહેતાં હતા,

‘રાગ તો સહાનાના બોલ લાગે છે, તાલ તો દાદરા જ અનુકૂળ રહેશે.’ ગુરુદેવે આખું ગીત ગાયું. દિનુબાબુએ તેની સંગત કરી. શિયાળાની નીરવ રાતમાં મને બધું સ્પષ્ટ સંભળાતું હતું.

મને ત્યારે સમજાયું કે દિનુબાબુ સ્થૂળ શરીર હોવા છતાં, શ્રમપૂર્વક દોડીને ગુરુદેવ પાસે કેમ જતા હતા. તેમની સ્પર્ધા ગુરુદેવની વિસ્મૃતિ સાથે હતી. રખેને સમય કપટ કરીને, ગુરુદેવની એકાદ બંદિશ, એકાદો શબ્દ છીનવી લે તો? જગત કેટલા મોટા ખજાનાથી વંચિત રહી જાય! તે ચિંતાથી ગ્રસ્ત થઈને જ આ ગુરુદેવના સકલ ગાનેર ભંડારી’ (બધાં ગીતના ખજાનચી’), ત્વરાથી દોડ્યા દોડ્યા આવતાં હતા.

છાત્રોને કદાચ આ ખજાનામાં પડનાર ખાતરની ખબર નહીં હોય, પણ મને તો પિતાજી સંગીત શીખવતા એટલે ખબર હતી.

થોડા દિવસ પછી તે ગીત મેં વિશ્વભારતીના છાત્રોને ગાતા સાંભળ્યા, તે જ ગીત થોડા દિવસમાં રેડિયો પર પણ આવ્યું!

મને આંનદ થયો કે તે ગીતની પ્રથમ બંદિશ, તેની ચર્ચા વગેરેનો હું સાક્ષી બની શક્યો હતો.

સાંભળો,

તે ગીત: -

સકલ-ક્લુષ-તામસ હર, જય હોક તવ જય-
અમૃતવારિ સિંચન કર નિખિલ ભુવનમય.

મહાશાંતિ, મહાક્ષેમ. મહાપુણ્ય, મહાપ્રેમ.

જ્ઞાનસૂર્ય-ઉદય-ભ્રાતિ ધ્વંસ કરુણ તિમિર રાતિ.

દુઃસહ દુઃસ્વપ્ન ઘાતિ અપગત કાર ભય.

મોહમલિન અતિ-દુર્દિન-શંકિત-ચિત પાંથ

જટિલ-ગહન-પથસંકટ-સંશય-ઉદભ્રાંત.

કરુણામય, માગિ શરણ- દુર્ગતિભય કરહ હરણ,

ढु ढुःअढंधतारडु ढुकुतर डरररडु.

गीतगाडन डूरुडु करी गुरीडुडुतुरनु तारने ढीलु करतु, ढुढशु
अडलडुडु डडु अडने अडुते ते संसुकृतुतुनु अअनथुी डुडु तेडुं
ढरुन थडुं.

દિબારાત રિયાજ : રાતદિવસ રિયાજ

દુ દશા દાસ આ વાત કરતાં કરતાં ‘દેહલી’ પાસે પહોંચી ગયો. દેહલીનો ગુજરાતી પર્યાય થાય ડેલી. મોટા મકાનના પ્રવેશદ્વાર પાસે એક નાનું મકાન હોય – જેમ દક્ષિણમાં મંદિરની આગળ ગોપુરમ હોય તેવું. તે સ્થાને ઘરના વૃદ્ધ વડીલો બેઠેલા હોય. બંગાળમાં પણ તે જ રીતે મુખ્ય નિવાસસ્થાનથી, ફળિયું વળોટી સરેઆમ રસ્તો જ્યાં મળે તે બિંદુ પર, બે માળનું આવું મકાન બનાવેલું હોય, તેને દેહલી કહે. શાંતિનિકેતનનું ‘દેહલી’ નામે મકાન બોલપુર-ભુવનડાંગા માર્ગ પર આવેલું હતું. હવે તો કેમ્પસ વિસ્તૃત થતાં દેહલી વચ્ચે આવી ગયું છે, પણ આ વાત જે સમયની છે ત્યારે તો તે રસ્તાના કાંઠા પર જ હતું. અમે તે મકાન પાસે પહોંચ્યા એટલે દુદશા દાસ બોલ્યા, “સોતીશ, આ મકાનમાં દિનુબાબુ તેમનાં પત્ની કમલાદેવી સાથે રહેતા.”

અમે પૂછ્યું, ‘બાઉલ, ગુરુદેવના સકલ ગાનેર ભંડારી, કૌટુંબિક રીતે આટલા નજીકના સગા, છતાં દિનુબાબુ મુખ્ય મકાનથી આટલા બધા દૂર કેમ રહેતા? ખરેખર તો તેમને નીચુ બંગલા, ગુરુપલ્લી એવા નજીકના સ્થાને નિવાસ આપવો જોઈએ.’ દુદશા બાઉલ મરમમાં હસતાં હસતાં બોલ્યા, સૌએ એકમત થઈ અને ખુશીથી આ મકાન તેમને ફાળવેલું. દિનુબાબુએ પણ અમુક

કારણોસર આ મકાન સ્વીકારી લીધેલું. તે કારણો હું તમને પછી કહીશ, પરંતુ આ સ્થાન ફળવવા પાછળ પણ ભુવનડાંગાના ખેડૂતોને વાંધો હતો. અમે પૂછ્યું, ‘શું વાંધો હતો?’

તે બોલ્યો, ગામલોકોએ સમૂહમાં આવી ગુરુદેવને હાથ જોડી વિનંતી કરી કે અમે ખેતરોમાંથી ગાડાં જોડીને રાત્રે સાડા આઠ પછી ઘર ભણી પરત આવી શકતા નથી. જો વહેલા નીકળી જવાય તો ભલે, પછી તો ગાડામાં જોડેલા બળદ ભડકે છે!”

ગુરુદેવે પૂછ્યું, ‘તો આ પ્રશ્નમાં હું તમને કઈ રીતે મદદ કરી શકું?’

ગામલોકોએ કહ્યું, ‘ઠાકુર, દેહલીમાંથી દિનુ ઠાકુરને અંદર ક્યાંક રહેઠાણ આપો.’

ગુરુદેવે કહ્યું, ‘તમારી વાત સમજાતી નથી’

તેમાંથી એક વાતડાઘો માણસ બોલ્યો, અમે ખેતરેથી સાંજે સાડા આઠ વાગ્યા પહેલાં પહેલાં જો દેહલી પાસેથી નીકળી જઈએ તો ઠીક, બાકી પછી તો દિનુ ઠાકુર સૂઈ ગયા હોય. આપણાં ગામડાંઓમાં રાત્રે નીરવ શાંતિ હોય તેમાં તેમના નસકોરાં વિકરાળ વાઘની ત્રાડ જવો ભાસ પેદા કરે.

અમે ગમે તેટલી રાશ ખેંચીએ, પરંતુ બળદ બીકના લીધે તસુભાર પણ આગળ વધવા રાજી થાય નહીં! ઠાકુર! આવા સંજોગોમાં અમારે કાં તો ખેતરેથી વહેલું નીકળવું પડે અથવા મોડું થાય તો ફરજિયાત દોઢ માઈલ દૂરથી ફરીને આવવું પડે.’

દુદશા બાઉલ અમારી સામે જોઈ બોલ્યા, હવે તમે સમજી ગયા હશો કે તેમને ઉત્તરાયણ, નીચું બંગલા, ગુરુપલ્લી કે અન્ય સ્થાને નજીકમાં કેમ નિવાસ નહોતો આપ્યો?’

આશ્રમવાસીઓ તો આપસમાં કહેતાં કે ગુરુદેવના સકલ ગાનેર ભંડારી થવું હોય તો માત્ર દિવસભરનો રિયાજ પૂરતો

નથી, દિનુબાબુની જેમ દિવસરાત રિયાજ કરવો પડે!

(રિયાજ કરે દિબારાતી;

તબુ હય ગાનેર ભંડારી)

અમે સસ્મિત દેહલીના નિવાસને નિહાળી રહ્યા.

જય કાલો બાડી

ઠંતા દાસ બાઉલ રમૂજ અને પોતાની જાત પર પણ હસી શકે તેવો આનંદી, પ્રેમાળ બાઉલ છે. તેની સાથે ફરવાની, વાત કરવાની મજા જ કંઈક વિશેષ છે.

શાંતિનિકેતન જોતાંજોતાં અમે ‘કાલો બાડી’ નામના સ્થાન પર પહોંચ્યા. જ્યારે શાંતિનિકેતનમાં મકાનોની તંગી હતી ત્યારે જાણીતા ચિત્રકાર અને કલાગુરુ નંદલાલ બસુએ પોતાની આત્મસૂઝથી એક ગાર-માટીનું મકાન બનાવ્યું હતું. આ કાચા મકાન તરફ શાંતિનિકેતનના વહીવટદારની વક દષ્ટિ હતી. તેમણે તે પાડી નાખવા માટે આદેશ આપ્યો હતો, પણ નંદલાલે કહ્યું કે ગુરુદેવ વિદેશપ્રવાસમાં છે, આવી જાય પછી તેઓ કહેશે તેમ કરીશું.

બંગાળના રાઠ પ્રદેશની આ માટી ફળદ્રુપ અને સેન્દ્રિય પદાર્થોથી ભરેલી હોઈ, તેમાં ઊધઈનો ખૂબ જ ત્રાસ. આ ઊધઈના ત્રાસથી મકાનને સુરક્ષિત કરવા માટે નંદલાલજી એ માટીમાં ડામર ભેળવી દીધો. તેથી ડામરયુક્ત માટીને ઊધઈ મોં ન મારી શકતી, પરંતુ આ ડામરના પ્રયોગને લીધે એ મકાનની દીવાલ ભીંત, બધું જ ડામર જેવું કાળું થઈ ગયું. તેથી તે મકાન ‘કાલો બાડી (ગુજરાતી: કાળું મકાન) તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું.

ગુરુદેવ વિદેશપ્રવાસેથી પરત આવ્યા ત્યારે તેમણે આ મકાન જોયું. નંદલાલજીની ધારણા સાચી પડી. ગુરુદેવને આ મકાન ખૂબ જ ગમ્યું. પછી તો તેમણે આવું એક બીજું મકાન બનાવી દેવાની માગણી કરી. તે મકાન બન્યું પણ ખરું. તેનું નામ અપાયું ‘શ્યામલી’ (ગુજરાતી: શામળી).

અમને દેઈતા દાસ અને તેના કાકા દુદશા દાસ આ કાલો બાડી જોવા લઈ ગયા. તેના પર સુંદર મ્યુરલ બનાવેલાં છે.

કારમાંથી ઉતરી અમે બહારના ભાગે આવેલાં મ્યુરલ જોતા હતા ત્યાં જ દેઈતા દાસે પગમાંથી ચંપલ ઉતારી નાખ્યાં. અડવાણે પગે, બે હાથ જોડી, ભાવપૂર્વક કાલો બાડીને વંદન કર્યાં. અને ‘જય કાલો બાડી’ એવો જયકારો કર્યો. અમે બધાએ તેનું અનુકરણ કરતા, ચંપલ ઉતારી, હાથ જોડી કાલો બાડીને વંદન કર્યાં. અમે જોયું કે દુદશા દાસે ચંપલ નથી ઉતાર્યાં વળી તેમણે તો સામું અમને પૂછ્યું, ‘સોતીશ, તમે બધાએ કેમ ચંપલ ઉતાર્યાં? કેમ વંદન કર્યાં?’

અમે કહ્યું, “દેઈતા દાસે ઉતાર્યાં એટલે...”

જવાબમાં દુદશા દાસ ખડખડાટ હસવા લાગ્યા અને બોલ્યા, મોસાઈ! તેના તો જન્મનું કારણ જ આ કાલો બાડી છે. તેથી તે પગે લાગે, જૂતા ઉતારે, તે વાજબી છે, પણ તમારે શું લાગેવળગે છે?”

પછી તેમણે મજેદાર વાત કરી, “દેઈતા દાસના પિતા અને મારા મોટાભાઈ કલેશા દાસ ઓગણીસ વર્ષના થયા તો પણ તેમનાં લગ્ન નહોતાં થયાં. અમારા રાઢના ગૃહસ્થી બાઉલ માટે તે મોટી ઉંમર ગણાય. અરે! મારાં લગ્ન થઈ ગયાં હતાં, પણ તેમનાં બાકી હતાં! કન્યા પક્ષવાળા જોવા આવે ખરા, પણ સગાઈ ન કરે. અમારા બનેલી સવિતા દાસ એક વખતે બિનુરિયા આવ્યા, ત્યારે બગડ્યા! તેમણે કહ્યું, શું વાંધો પડે છે?” મારા પિતાજી બોલ્યા,

‘કલેશા શ્યામમૂર્તિ છે ને એટલે જોવા આવનાર દરેક પુત્રીનો પિતા આ જ કારણે લગ્ન પ્રસ્તાવ મોકલતો નથી.’ સવિતા દાસ ખૂબ જ ચતુર હતા. તેમણે કહ્યું, ‘હવે કોઈ જોવા માટે આવવાનું હોય તો મને આગોતરો બોલાવી લેજો!’

આગળ દુદશા બાઉલ બોલ્યો, પછીના અઠવાડિયે જ તે સુયોગ આવ્યો! ચાકપલ્લીથી એક વડીલ બિનીત દાસ આવવાના હતા તેવા સમાચાર આવ્યા. તેથી અમે સવિતા દાસને બોલાવી લીધા. સવિતા દાસે મોટા ભાઈ કલેશાને પૂછ્યું, ‘કલેશા! તને ગોપીચંત્ર આવડે છેને?’ કલેશાએ ‘હા’ ભણી. સવિતા દાસે કહ્યું, તું ગોપીચંત્ર અને એક ચાદર લઈને મારી સાથે ચાલ!’

સવિતા દાસ કલેશાને શાંતિનિકેતનમાં કાલો બાડી લઈ ગયા. ત્યાં કાલો બાડીના આગળ ચાદર પાથરી. તેના પર કલેશાને બેસાડ્યા અને કહ્યું, ‘કલેશા, તારે નિરંતર ગોપીચંત્ર વગાડતા રહેવું, બિનીત દાસ આવે ત્યારે પગે લાગી ફરીથી ગોપીચંત્ર વગાડવા લાગવું, કંઈ પૂછે તો જવાબ જરૂર આપવા. બાકીનું હું સાંભળી લઈશ.’

બીજે દિવસે સવારે બિનીત દાસ આવ્યા. આગતા-સ્વાગતા પછી સવિતા દાસે મુરતિયા અંગે કહ્યું કે કલેશા હંમેશ શાંતિનિકેતનમાં બાઉલગાન અને વાદન માટે જાય છે. સુંદર ગાયન-વાદનનો ધની છે. ચાલો, આપણે તેને ત્યાં જ મળી લઈશું.

સવારના નવ વાગ્યા હતા. સવિતા દાસની આગેવાનીમાં બિનીત દાસ અને બીજા ત્રણ ચાર કુટુંબીઓ શાંતિનિકેતન ગયા.

કલેશા દાસે દૂરથી બધાને આવતાં જોયા અને રસપૂર્વક રામપ્રસાદનું પદ મન રે કૃષિ કાજ જાનો ના..!’ ગાવાનું અને ગોપીચંત્ર વગાડવાનું ચાલુ રાખ્યું. બિનીત દાસ પાસે ગયા. કલેશાએ ઊભા થઈ ચરણસ્પર્શ કરી વંદન કર્યું. ફરી પોતાના ગાયન-વાદનમાં મસ્ત થઈ ગયા.